

С. В. Чирук

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ЧИ БУЛА ЧУМА У СТАРОШВЕДСЬКІЙ КОЛОНІЇ?****Колонізація Південного Придніпров'я у контексті епідемічної загрози**

Наводяться аргументи, які підтверджують існування епідемії чуми у Старошведській колонії, що може пояснити суттєве скорочення її мешканців у 1782–1783 рр. Робиться критичний аналіз джерел із залученням даних статеві-вікової структури населення.

Ключові слова: чума в Херсоні, природні осередки чуми, Старошведська колонія, статево-вікова структура населення, метричні книги.

Приводятся аргументы, подтверждающие наличие чумы в Старошведской колонии, что объясняет существенное сокращение её населения в 1782–1783 гг. Делается критический анализ источников с привлечением данных поло-возрастной структуры населения.

Ключевые слова: чума в Херсоне, природные очаги чумы, Старошведская колония, поло-возрастная структура населения, метрические книги.

The article argues the existence of plague epidemic in the Gammalsvenskby colony, what can explain significant reduction of inhabitants during 1782–1783 years. The sources critical analysis with involving data of the gender and age structure of the colony makes.

Key words: plague in Kherson, natural foci of plague, Gammalsvenskby colony, sex and age structure of the population, parish registers.

Колонізація степової смуги у Південному Придніпров'ї супроводжувалась низкою епідемічних захворювань, які зачіпали все населення регіону. Найнебезпечнішою хворобою залишалася чума, спалахи якої спостерігалися у Південній Україні протягом XVIII–XIX ст. Тривалий час вважалося, що її причиною в Південній Україні було занесення хвороби через портові міста. Сьогодні, відштовхуючись від нових гіпотез про природні осередки чуми та їх наявність в українських степах в розглянутий період, з'явилися підстави пов'язувати ці епідемічні спалахи безпосередньо з аграрним засвоєнням краю [22, с. 224].

При цьому слід зауважити, що, згідно з новими дослідженнями механізму ензоотії чуми, чумний мікроб має здатність зберігатися у ґрунті завдяки спеціальній біоплівці, колонізувати рослини та тривалий час циркулювати в наземних та ґрунтових системах природного осередку [19, с. 6; 22, с. 230]. Цей процес може тривати тисячоліттями [22, с. 231], не виливаючись у епідемії чи епізоотії, допоки для цього не складуться сприятливі умови, наприклад значне і тривале потепління [24, с. 23].

Територія, яка невизначено довгий час включає природний осередок чуми і де вона проявляла себе в минулому, називається реліктовим осередком [22, с. 231]. Пошук та постійний моніторинг таких місцевостей є запорукою здоров'я як мешканців сучасної України, так і всього світу. Сприяти їх виявленню може визначення витоків епідемії чуми та їх локалізація [22, с. 226–227].

Нерідко такі осередки з'являються у річкових заплавах, де існують сприятливі умови для життя гризунів [22, с. 233]. Не є винятком і найбільша водна артерія України – Дніпро, у гирлі якої у 1778 р. почали будувати велике портове місто – Херсон. У 1783 р. тут спалахнула страшна епідемія чуми, місцем походження якої тривалий час вважали Єгипет [2, с. 156], хоча реальних підстав для цього не було. Відповідно до теорії антропогенної трансформації природних осередків

чуми вони могли бути активізовані внаслідок початку обробітку цілинних земель [22, с. 226]. А отже місцем походження хвороби могла виявитись котрась із сільськогосподарських колоній, розташованих неподалік міста. Одним із небагатьох населених пунктів, який знаходився на відносно незначній відстані від Херсона у перші роки його розбудови, була колонія Старошведська – перша іноземна колонія у Херсонському повіті.

З усної традиції нащадків колоністів випливає, що на початку існування поселення серед його мешканців був спалах чуми [31, с. 35; 32]. Цьому суперечить одне з небагатьох історичних джерел з цього питання – перша метрична книга колонії, яка містить записи з 1782 по 1788 р. та у списках померлих якої жодного разу не зазначена чума [28, с. 149–157]. Останнє дало підстави деяким історикам не довіряти усній традиції, вважаючи її помилковою [31, с. 35], та говорити про поганий санітарний стан у поселенні [14, с. 13].

Мета статті полягає у тому, щоб визначити вірогідність спалаху епідемії чуми у Старошведській колонії в 1782–1783 рр. та її передачі у Херсон, що може свідчити про наявність поблизу селища реліктового осередку хвороби.

При цьому поставлені наступні завдання: проаналізувати існуючі джерела та історіографію питання, залучити для цього дані статеві-вікової структури поселення у різні роки, визначити наявність чи відсутність екстремального демографічного катаклізму в колонії на початку 1780-х рр.

На основі співставлення різних свідчень у статті зроблено спробу довести наявність чуми у Старошведській колонії у 1782–1783 рр. та пов'язати її з чумою в Херсоні. За допомогою посемейних списків [30; с. 13–17] та метричних книг [20; 21] було відтворено та проаналізовано статево-вікову структуру її населення за період 1781–1885 рр. (з лакунами).

Історію Старошведської колонії на ранніх етапах її існування розглядали Г. Писаревський [17; 18], К. Руссвурм [29], Я. Утас [31], Ю. Хідман [26], Х. Хюрениус [27], О. Лойт [13; 28], І. М. Кулинич [12], Ю. Г. Маліцька [14], С. Й. Бобилева [1] та інші. Більшість із них відзначали факт великої смертності серед колоністів у цей період [1; 10; 12–15; 17; 18; 23; 26–29; 31]. У тому числі мали місце спроби пов'язати екстремальну смертність серед шведів із чумою [13, с. 13; 31, с. 35], проте акцент на цьому питанні не робився. Як наслідок, смертність у Старошведському не співвідносили з епідемією в Херсоні. Частина дослідників просто констатувала значне зменшення чисельності поселенців, вказуючи на розбіжності даних щодо кількості осіб, які збиралися переселитися та не висуваючи припущень щодо причин, які могли до цього призвести [1, с. 249–250; 12; 26; 27, с. 256; 29; 31, с. 35]. Інші вважали, що смертність була викликана важкими умовами переселення та праці, зміною клімату [18; 23], віковим складом переселенців (велика кількість дітей)¹ [14, с. 13]. Достеменно відомо лише про епідемію віспи серед переселенців у 1782 р. [17, с. 224; 18, с. 175]. Утім ані зміна клімату, ані епідемія віспи, ані велика кількість дітей серед колоністів не могли призвести до таких масштабних втрат.

Відповідно до записів у метричній книзі Старошведського, протягом 1782–1783 рр. загальний коефіцієнт смертності у ці роки становив 409,35 ‰ та 370,25 ‰ відповідно, що у 1782 р. складало 40,94 % населення, а у 1783 р. – 37 %, загалом – 62,8 % населення. Такий рівень смертності можна пояснити виключно епідемією, причому хворобою, яка за своєю убивчою силою² могла бути тільки чумою [25, с. 553–580].

¹ Вона логічно пояснюється традиційним типом відтворення, характерним для сільської місцевості в цей період.

² У різних хвороб вона відрізняється, кожна з яких має свої критичні межі. Для чуми це приблизно 80 % інфікованих. Перевірити кількість інфікованих у Старошведському неможливо, оскільки така статистика не велась, але можна припустити, що ця цифра знаходилася у межах від 70 до 100 % населення.

Для порівняння можна навести наступні дані: під час чуми у Москві у 1654 р. померло, за припущеннями, близько 58 % населення [2, с. 59], у XIV ст., під час епідемії «чорної смерті» – близько 50 % населення Магдебурга, від 50 до 66 % населення Гамбурга та 70 % мешканців Бремена [4, с. 82].

Вираховувати рівень смертності у колонії, покладаючись виключно на різницю у чисельності між вибулими та прибулими колоністами, буде неправильним, оскільки у цей процес міг втрутитися цілий ряд факторів, які позначилося б на викривленні даних. Найдостовірніші відомості щодо смертності у колонії ми маємо із першої метричної книги колонії [28, с. 149–157]. Проте критичний аналіз джерела породжує певну недовіру до нього. При цьому зауваження можна умовно розподілити на дві підгрупи: а) щодо достовірності документа взагалі; б) щодо правильності записів причин смертності.

До першої групи відносяться наступні:

1. Невідоме місцезнаходження оригіналу документа, оскільки після публікації з архіву Інституту мови та фольклору (Institutet för språk och folkminnen) в Упсалі (Швеція), де він зберігався, документ зник. Доводиться покладатися виключно на публікацію, яка не містить фотокопій. 2. Достеменно невідомо, хто та яким чином зробив записи за 1782 та 1783 рр., оскільки пастор найімовірніше прибув до колонії тільки у 1784 р. [5]. Існує кілька варіантів: а) або пастор все ж таки прибув раніше; б) або записи зроблені ним постфактум, за свідченнями (що зменшує їх інформативний потенціал); в) або вони були зроблені іншою людиною.

Друга підгрупа:

1. Надзвичайно жорсткі умови карантинних заходів у Російській імперії у XVIII та XIX ст. підштовхували населення та чиновників переховувати факти спалахів чуми [2].

2. Правильна діагностика захворювань є надзвичайно складним завданням, з яким у XVIII та першій половині XIX ст. нерідко не могли впоратись навіть фахівці.

3. Якщо записи зроблені постфактум або не пастором, правильність діагнозів є ще більш сумнівною.

Перевірити достовірність джерела можна завдяки опосередкованим даним. Чума, як і війна, є екстремальним демографічним катаклізмом і залишає глибокий слід у статеві-віковій структурі населення, відчутний протягом кількох поколінь. Його наявність у демографічній структурі Старошведської колонії за відсутності інших чинників може вказувати на існування епідемії.

Зі статево-вікової піраміди (див. рисунок) видно, що екстремальний демографічний катаклізм серед мешканців колонії дійсно мав місце. Найбільше були вражені саме когорти народжених у 1782–1787 рр. Відлуння катастрофи було відчутним протягом трьох поколінь з інтервалом у 20–30 років у когортах: 1) 1805–1815 рр.; 2) 1820–1825 рр.; 3) 1840–1855 рр. Воно поступово нівелювалося наприкінці 1850-х рр. [20; 21]. Додатковим доказом є те, що екстремальна смертність у когортах 1782–1787 рр. фіксується у статево-вікових пірамідах, складених на основі різних джерел посімейних списків та пізнішим метричних книг, які уклалися в різний час.

Слід також зазначити, що екстремальна смертність у Старошведській колонії нормалізувалася в березні 1783 р. [28, с. 157] Такі самі дані наводить і Г. Писаревський [18, с. 175], який, працюючи у центральних архівах, мав користуватися іншими джерелами, оскільки Генеральна євангелічно-лютеранська консисторія, до якої направлялися копії метричних книг, була сформована тільки у 1832 р., а метричні книги почали надходити до неї з 1833 р. [11, с. 51–53]. Наведені факти в цілому свідчать на користь достовірності даних документа, хоча не спростовують зауважень щодо правильної діагностики причин смерті.

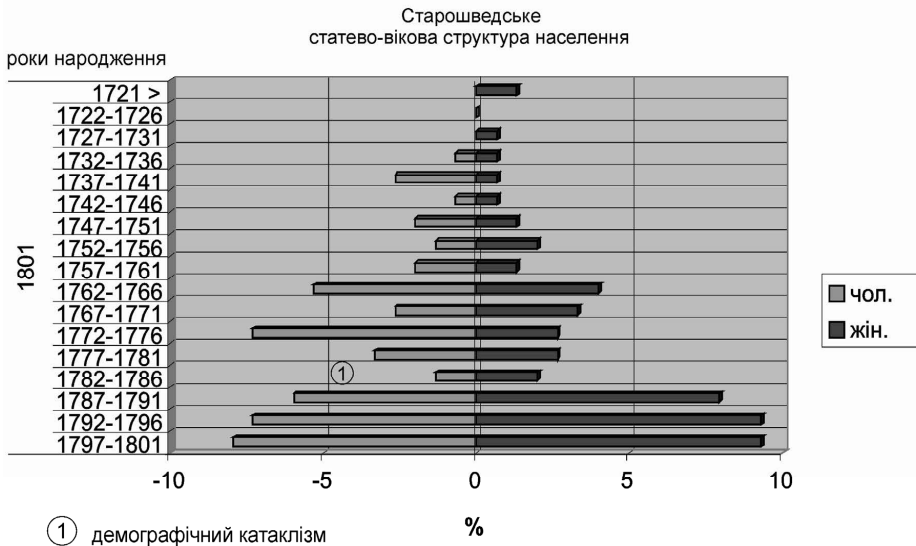

Рисунок. Статеві-вікова піраміда населення Старошведської колонії

Найпоширенішим захворюванням серед колоністів у цей час значиться діарея (*Lifsjuka*, швед.) [28, с. 149–157] симптоми якої легко сплутати з доволі рідкісною кишковою формою чуми. Напевно, що до цієї ж думки дійшов і автор публікації джерела – шведський історик-демограф О. Лойт, який у своїй більш пізній статті у 1988 р. зазначив кількість померлих від чуми у Старошведському [13, с. 113], яка співвідноситься із кількістю померлих від діареї у публікації джерела. На жаль, О. Лойт ніяк не пояснив наведений ним факт.

Широкому розповсюдженню чуми серед мешканців Старошведського сприяло кілька обставин: знаходження місця нового поселення у смузі природних осередків чуми; життя у землянках на першому етапі існування колонії (що, внаслідок тісного контакту із ґрунтом та норами гризунів значно підвищує ризик захворіти чумою) [3, с. 18], оскільки збудовані для них житла були пошкоджені повинню навесні 1782 р. [32]; епідемія віспи, яка вразила колоністів під час переходу з Білорусії до зимівника у Решетилівці (сучасна Полтавська обл.)³.

На користь заносу чуми зі Старошведського до Херсона свідчить спалах чуми у місті в березні 1783 р. [16]. Саме у цей час спостерігалися активні контакти між Херсоном та Старошведським під час переселення до колонії емігрантів з Тоскани (березень 1783 р.), т. зв. «корсиканців» [18, с. 176]. У цей час у Старошведському ще тривала епідемія, хоча і у згасаючій фазі.

Усупереч існуючим конвенціям, згідно з якими італійці мали утворити дві окремі колонії, вище керівництво Новоросії в особі Г. О. Потьомкіна вирішило підселити їх до шведів [16, с. 331–332]. До цього рішення підштовхнула наявність у колонії вільних будинків (шведи займали лише 19 з 58-ми) [18, с. 176], які залишались незаселеними через ушкодження або стали вільними з причини смерті господарів під час епідемії. Враховуючи криваві обставини переселення італійців (бунт на кораблі «Борисфен» та вбивство частини його команди) [18, с. 164–167], на місце призначення їх обов'язково мала супроводжувати військова команда, яка, повернувшись до міста, цілком могла занести до нього хворобу.

³ За спостереженнями свідків, спалахи чуми можуть мати локальний характер, оскільки хвороба сама по собі не має чітко вираженого кантагіального (заразного) характеру. Однак велику епідемію завжди супроводжують інші епідемічні захворювання. Найчастіше – саме епідемія віспи.

Що ж до «корсиканців», то Г. Писаревський зазначає, що вони відмовлялися від споживання «російського» борошна [18, с. 175–176] (чи не тому, що помітили зв'язок між ним та захворюваннями?), а оскільки іншого їм не давали, влаштували бунт проти херсонської влади [18, с. 176] внаслідок якого та міркувань економічного характеру їх переселили до Павлоградського повіту [18, с. 178]. Г. Писаревський зауважив, що у Старошведському чимало з них померло від хвороб [18, с. 176].

Отже, можна дійти висновків, що для нових поселенців колонізація степів Північного Причорномор'я містила цілу низку небезпек, у тому числі епідемічного характеру. Аналіз джерел дозволив із довірою поставитися до записів смертності за 1782–1783 рр. у першій метричній книзі Старошведської колонії. Складність діагностування хвороб у XVIII ст., наявність зовнішніх чинників (бажання уникнути карантину) дають змогу критично сприймати поставлені діагнози. Симптоматика, свідчення усної традиції, високий поріг смертності від хвороби, наявність екстремального демографічного фактора у когортах 1782–1787 рр. у статево-віковій структурі населення, що підтверджується пізнішими документами, а також присутність епідемії чуми у Херсоні в цей період та розташування колонії у смузі природних осередків чуми свідчать про високу ймовірність епідемії саме цієї хвороби в її кишковій формі в Старошведській колонії у 1782–1783 рр.

Спалаху епідемії могло сприяти поселення колоністів у землянках навесні-влітку 1782 р. через повінь на Дніпрі та розповсюдження серед колоністів епідемії віспи, яка передувала чумі та робила організм більш вразливим. Контакти через вояків розквартированих у Херсоні зі Старошведської колонії під час епідемії, спровоковані підселенням до колонії т. зв. «корсиканців», могли сприяти заносу та розповсюдженню епідемії в місті. Поява чуми у Старошведській колонії у 1782–1783 рр. може свідчити про розташування поблизу цього населеного пункту її реліктового осередку.

Бібліографічні посилання

1. **Бобылева С. И.** Шведы Украины и государственная власть / С. И. Бобылева // *Вопр. германской истории.* – Д., 2008. – С. 247–268.
2. **Васильев К. Г.** История эпидемий в России. Материалы и очерки / К. Г. Васильев, А. Е. Сегал. – М., 1960.
3. **Гражданов А. К.** Современные факторы эпидемического потенциала в природных очагах чумы на западе Казахстана / А. К. Гражданов // *Пробл. особо опасных инфекций.* – 2005. – № 1(89). – С. 16–18.
4. **Делюмо Ж.** Ужасы на Западе / Ж. Делюмо. – М., 1994.
5. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 134, оп. 1, спр. 4.
6. ДАДО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 55.
7. ДАДО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 193.
8. ДАДО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 308.
9. ДАДО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 27.
10. **Клаус А.** Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб., 1896. – Вып. 1.
11. **Князева Е. Е.** Метрические книги Санкт-Петербургского консисториального округа как источник по истории лютеранского населения Российской империи XVIII – начало XX века : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / Е. Е. Князева. – СПб., 2004.
12. **Кулинич І. М.** Як і коли з'явилися шведські колонії в Південній Україні / І. М. Кулинич // *Укр. іст. журн.* – 1995. – № 1. – С. 118–121.
13. **Лойт А.** Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века / А. Лойт // *Скандинавский сб.* – Таллинн, 1988. – Т. 32. – С. 104–116.
14. **Малицька Ю. Г.** Акліматизація шведських мігрантів на півдні Російської імперії / Ю. Г. Малицька // *Грані.* – 2010. – № 1. – С. 12–14.
15. *Немецкие населенные пункты в Российской империи: География и население : справ. / В. Ф. Дизендорф (сост.).* – М., 2006.

16. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потёмкина-Таврического Новороссийского генерал-губернатора // Зап. императорского Одесск. о-ва истории и древностей. – О., 1879. – Т. 11. – С. 324–377.
17. **Писаревский Г.** Вызов колонистов из южной Европы и бунт корсиканцев. Очерк из истории иностранной колонизации в России (по неизданным архивным документам) / Г. Писаревский // Рус. вестн. – Т. 273: Май, 1901 г. – С. 164–178.
18. **Писаревский Г.** Переселение шведов с острова Даго в Новороссийский край / Г. Писаревский // Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизданным архивным документам). – М., 1909. – С. 221–226.
19. **Попов Н. В.** Формирование современных представлений о механизме энзоотии чумы / Н. В. Попов, Е. И. Кошель, Г. А. Ерошенко, В. В. Кутырев // Пробл. особо опасных инфекций. – 2011. – № 3 (109). – С. 5–8.
20. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 828, оп. 14., спр. 2, 5 А; 10; 13; 16; 18; 22; 25; 30; 34; 38; 40; 44; 48; 50; 54; 59; 63; 71; 78; 79; 84; 87; 92; 96; 98; 107.
21. РГИА. – Ф. 828, оп. 14, спр. 118, 124, 129, 134, 143, 148, 152, 158, 162, 174, 176, 182, 194, 200, 201, 210, 216, 223, 232, 241, 247, 255, 263, 272.
22. **Русев И. Т.** Антропогенная трансформация природных очагов чумы в северо-западном Причерноморье / И. Т. Русев // Учёные зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Биология, химия». – 2011. – Т. 24 (63). – С. 224–243.
23. **Скальковский А.** Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. / А. Скальковский. – О., 1850. – Ч. 1.
24. **Удовиков А. И.** Климат и трансформация экосистем на примере природных очагов чумы юго-востока России / А. И. Удовиков, Н. Попов, Л. В. Самойлова, С. И. Толоконникова // Пробл. особо опасных инфекций. – 2012. – № 2 (112). – С. 21–24.
25. **Уиппль Дж. Ч.** Основы демографической и санитарной статистики / Дж. Ч. Уиппль, С. А. Новосельский. – М., 1929.
26. **Hedman J.** Historien om Gammalsvenskby och svenskarna i Ukraina / J. Hedman, L. Åhlander. – Stockholm, 2003.
27. **Hyrenius H.** Demografiska uppgifter om Gammalsvenskby-borna / H. Hyrenius // Estlands svenskarna. Demografiska studier. – Lund, 1942. – S. 256–262.
28. **Loit. A.** Gammalsvenskbydokument / A. Loit, N. Tiberg. – Uppsala, 1958.
29. **Russwurm C.** Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehtlands und auf der Insel Runö / C. Russwurm. – Reval, 1885.
30. **Stumpp C.** Alt-Schwedendorf. Revisionliste 1816 / Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862 / C. Stumpp. – Leipzig, 1993. – S. 811–813.
31. **Utas J.** Svenskbyborna historia och öde från trettonhundra till nu / J. Utas. – Visby, 1982.
32. **Wendell H.** Från svenskar i Ryssland / H. Wendell // Folkvännen. – 1881, 6 juli. – № 27. – S. 1–2.

Надійшла до редколегії 12.11.2012

УДК 63.3 (2) 47

Ю. И. Коломеец

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ПЕРВЫЙ СЪЕЗД «СОЮЗА РУССКИХ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТОВ»
КАК ОТРАЖЕНИЕ КОНФЛИКТА «СТАРОЙ» И «МОЛОДОЙ»
ЭМИГРАЦИИ**

**Проаналізовано конфлікт у російській соціал-демократичній еміграції у 1898 р.
Ключові слова:** еміграція, соціал-демократія, «економізм».

© Ю. И. Коломеец, 2013